

Γ. Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Τὰ ἀρχαῖα σχόλια εἰς Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους, Κριτική ἔκδοσις, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου ἀριθ. 34, Ἐν Ἀθήναις 1977, σχ. 8 σελ. 113*/375.

Ἡ ὀγκώδης καὶ ἐπιβλητικὴ αὕτη ἐργασία ἀποτελεῖ διασκευὴν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ συγγραφέως, τῆς ὑποβληθείσης τῷ 1973 εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κανταβρυγίας καὶ γενομένης δεκτῆς. Ὁ σ. ἔχει ἀναλάβει τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων σχολίων τῆς βυζαντινῆς τριάδος τῶν ἔργων τοῦ Σοφοκλέους, ἦτοι Αἴαντος, Ἡλέκτρας καὶ Οἰδίποδος Τυράννου, νῦν δὲ παραδίδει τὸν πρῶτον ἐκ τῶν τριῶν τόμων μὲ τὰ σχόλια τοῦ Αἴαντος. Τὰ σχόλια τῶν ἐπτὰ τραγωιδιῶν τοῦ Σοφοκλέους — ἄνευ τῶν ὁποίων θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ κατανόησις τοῦ ποιητοῦ ὑπὸ τῶν νεωτέρων — ἐξεδόθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἰανου Λασκάρους τὸ 1518 ἐν Ρώμῃ. Αἱ μεταγενέστεραι ἐκδόσεις ἐστηρίχθησαν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Λασκάρους ἐπαυξηθεῖσαι μὲ ἐρμηνεύματα καὶ ἄλλων Βυζαντινῶν, ὡς τοῦ Τρικλινίου, Θωμᾶ Μαγίστρου, Μοσχοπούλου κλπ. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τούτων καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν ἐκάστης καθὼς καὶ περὶ τῶν θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν στοιχείων τῆς προσφορᾶς ἐκάστης παρέχει σαφεῖς καὶ ἀπηκριβωμένας πληροφορίες ὁ σ. εἰς τὸ α' κεφ., σελ. 21—29. Τελευταῖος ἐκδότης τῶν σχολίων καὶ τῶν 7 τραγωιδιῶν τοῦ Σοφοκλέους ὑπῆρξεν ὁ Πέτρος Παπαγεώργιος ἐκδούς αὐτὰ τὸ 1888 διὰ τοῦ οἴκου Teubner. Ἡ ἔκδοσις ἐκείνη ὑπῆρξεν ἐπιτεύγμα λαμπρόν, ὅμως σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἔκδοσις ἀπεδείχθη ἀνεπαρκῆς, ἅτε στηριχθεῖσα σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς ἓνα μόνον κώδικα, καίτοι οὗτος ἦτο ὁ ἀξιοπιστότερος πάντων, καὶ ἐτέθη τὸ αἴτημα τῆς ἐπανεκδόσεώς των ἐπὶ εὐρύτερας βάσεως. Τώρα ἔρχεται ὁ Χριστοδούλου νὰ εὐρύνῃ τὴν βάσιν καὶ ἐκδίδει τὰ σχόλια τοῦ Αἴαντος ἐπὶ τῇ βάσει δέκα κωδικῶν, ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι μεταξὺ τούτων ὑπάρχουν καὶ τινες φορεῖς ἄλλης παραδόσεως.

Ἡ ἔκδοσις ἀρχαίων κειμένων καὶ δὴ καὶ σχολίων ἐπὶ τῇ βάσει προσωπικῆς ἀντιβολῆς χειρογράφων ἐχόντων στενὴν γραφὴν καὶ πολλάκις βραχυγραφίας φράσεων, αἵτινες ἐγράφησαν μεταξὺ τῶν γραμμῶν κειμένου ἢ εἰς τὸ περιθώριον, ἀποτελεῖ ἐγχείρημα ἡρωϊκόν, ἀπαιτοῦν εἰδικὴν προπαρασκευήν, διάθεσιν, ἀντοχὴν καὶ ἱκανότητα. Ὁ κ. Χριστοδούλου δὲν ἀπόκνησε νὰ ἀποδυθῇ εἰς τὴν σκληρὰν αὐτὴν προσπάθειαν, ἥτις ἐπιπίπτει εἰς τὸ χρέος Ἑλλήνων μᾶλλον ἢ ξένων ἐρευνητῶν φιλολόγων.

Εἰς τὸ β' κεφ., σελ. 30*—39* ὁ σ. δίδει πλήρη περιγραφὴν τῶν 10 χφφ. ὡς πρὸς τὴν ποιότητα καὶ τὰ παντὸς εἶδους χαρακτηριστικὰ ἐκάστου πρὸς διαπίστωσιν τῆς ἀξίας των καὶ τῆς σχέσεώς των διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως αὐτῶν εἰς τὸ στέμμα. Εἰς τὸ γ' κεφ., σελ. 40*—63* γίνεται ὁ καθορισμὸς τῆς μεταξὺ τῶν χφφ. σχέσεως. Διὰ τὸν καθορισμὸν αὐτὸν γίνεται ἐπιμελής ἀντιβολὴ τῶν γραφῶν ἐκάστου χφφ. ἐν συσχετίσει πρὸς τὰς τῶν λοιπῶν. Αἱ ἀντιπαραβαλλόμεναι γραφαὶ εἶναι ἀφθονώταται καὶ ἐπαρκεῖς διὰ νὰ στηρίξουν συμπεράσματα πειστικά. Διὰ τὴν συλλογὴν αὐτῶν τῶν γραφῶν τῶν δέκα χφφ. ὁ συγγραφεὺς ἐπὶ δύο θέρη ἐμελέτησε τοὺς Κώδικας κατὰ χώραν εἰς τὰς ξένας βιβλιοθήκας παρέλαβε δὲ καὶ φωτοτυπίας καὶ μικροταινίας αὐτῶν πρὸς βοηθητικὴν χρῆσιν καὶ ἐπαλήθειαν τῶν ἀναγνώσεων των κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν των. Ὁ σ. καθώρισεν ἀκολούθως τὰς ομάδας τῶν κωδικῶν, εἶτα τὰ μερικώτερα στέμματα καὶ τέλος τὸ γενικὸν στέμμα, εἰς τὸ ὁποῖον φαίνεται ἡ θέσις καὶ ἡ σχέσις ἐκάστου κώδικος εἰς τὴν πορείαν τῆς παραδόσεως ἀπὸ τοῦ ὑποτιθεμένου ἀρχετύπου. Ὁ σ. δέχεται ὅτι ἡ οὕτω καθορισθεῖσα σχέσις τῆς παραδόσεως τῶν σχολίων δὲν εἶναι ἀπόλυτος, εἶναι ὅμως εἰς γενικωτάτας γραμμὰς ἀκριβῆς σύμφωνα μὲ τὰ ὑπάρχοντα καὶ ἐπιμελῶς διερευνηθέντα δεδομένα. Ἡ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἔρευνα τοῦ σ. εἶναι ἀξιόλογος διὰ τε τὸ πλῆθος καὶ τὸ

περίπλοκον τῶν διακριβώσεων καὶ διὰ τὴν παρατηρητικότητα καὶ τὴν ὀξύτητα τῆς κρίσεως ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τοῦ ἀφθονωτάτου καὶ δυσχερῶς συγχομισθέντος ὑλικοῦ. Εἰς τὰ τρία κεφάλαια, ὧν ἐγένετο ἡ ἐπισκόπησις, ἀνωτέρω, ἀντιστοιχεῖ πλῆθος σημειώσεων, ὑπ' ἀρ. 1—178, διὰ τῶν ὁποίων παρέχονται διασαφήσεις, συμπληρωματικαὶ πληροφορίες καὶ παρατίθενται πίνακες ἀντιβολῆς γραφῶν, ἐκτενέστεραι ἀποδείξεις καὶ βιβλιογραφικαὶ ἐνδείξεις.

Εἰς τὸ δ' κεφ. ὑπὸ τὸν τίτλον «Διορθωτικά» ὁ σ. παρέχει εἰσαγωγικὰς τινὰς πληροφορίας περὶ τῆς μεθόδου τῆς ἐργασίας τσου, ἥτοι πῶς οὗτος φυλοκρινῶν τὰ συμπειλημένα κείμενα τῶν σχολίων τῶν 10 ἐρευνηθέντων κωδίκων καὶ παραβάλλων ταῦτα πρὸς τὸ κείμενον τοῦ δράματος (τοῦ Αἴαντος), εἰς τὸ ὅποιον τὰ σχόλια ταῦτα ἀναφέρονται, ἀνακαλύπτει ἀτόπους πολλαχοῦ συμφυρμούς· πῶς εἶτα διαχωρίζει τὰ μέλη τῶν συμπεφυρμένων προτάσεων εἰς τὰ συνανήκοντα κῶλα καὶ ἀκολούθως ἀνασυνδέει τὰ τμήματα πρὸς τὰ λήμματα τοῦ κειμένου, εἰς ἃ ἕκαστα ἀναφέρονται πράγματι. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὰ σχόλια καθίσταται φυσικώτερα, ἀπλούστερα, εὐχρηστότερα καὶ ὠφελιμώτερα διὰ τὸν περιορισμὸν των, ἥτοι τὴν χρῆσιν ὑπὸ τῶν μελετητῶν τοῦ «Αἴαντος». Πρὸς σαφεστέραν παράστασιν τοῦ τρόπου ἐργασίας του ὁ σ. προσάγει ἐν εἴδει δείγματος δέκα πέντε σχόλια τῆς ἐκδ. Παπαγεωργίου μετὰ τὴν διατύπωσιν των καὶ τὸ κριτικὸν των ὑπόμνημα. Μεθ' ἕκαστον τῶν σχολίων τούτων κάμνει τὰς παρατηρήσεις του ὁ σ., ἐκθέτει τὰς ἀπόψεις ἄλλων μελετητῶν ἐπὶ ἑκάστου σημείου, ἐπικαλεῖται τὰς ἀναγνώσεις τῶν διαφόρων κωδδ. καὶ τέλος ἀνασυντάσσει εἰς τὴν κατὰ τὴν ἰδικήν του ἀποψιν διατυπωτέαν μορφήν. Οὐδεμίαν ἀπόδειξιν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ὅτι ἡ νέα διάταξις ἀντιστοιχεῖ καθ' ὅλα τὰ σημεία πρὸς τὴν ἀρχέτυπον διατύπωσιν. Ὅμως καὶ ὁ ἴδιος ὁ σ. τὰς χαρακτηρίζει μετριοφρόνως ὡς εἰκασίας καὶ ὄχι ἀποδεδειγμένην ἀκρίβειαν. Τὸ ὑλικὸν εἶναι τὸ ἴδιον, ἡ διάταξις του ἀλλάζει. Καὶ ἡ νέα διάταξις ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πειστικότητος καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει διευκολύνει περισσότερον τὸν μέλλοντα νὰ χρησιμοποίησιν τὰ σχόλια πρὸς κατανόησιν τοῦ κειμένου τῆς τραγωδίας.

Εἰς τὸ Β' μέρος τοῦ βιβλίου, ἔνθα τὸ ἀναμορφωμένον κείμενον τῶν σχολίων, σελ. 1—260, περιλαμβάνεται πρῶτον ἡ Ὑπόθεσις Αἴαντος μαστιγοφόρου συνοδευομένη ἀπὸ ἐξαντλητικὸν κριτικὸν ὑπόμνημα καὶ τὰ Σχόλια (Ἀρχαῖα σχόλια καὶ γλωσσήματα διάστιχα τῶν κωδίκων LAFONHVGMR). Περαιτέρω εἰς ἕκαστον τῶν σχολίων (πολλαπλῶν κατὰ κανόνα δι' ἕκαστον στίχον) τῶν στίχων 1—1420 τοῦ δράματος συνάπτεται πλῆρες κριτικὸν ὑπόμνημα περιέχον καὶ παραπομπὰς εἰς ἄλλας μαρτυρίας, λ.χ. τοῦ Ἡσυχίου, Σουΐδα, Φωτίου, Εὐσταθίου κλπ. καὶ εἰς προτάσεις διαφόρων νεωτέρων μελετητῶν.

Τὸ Γ' μέρος τοῦ βιβλίου περιλαμβάνει 1) Τὸ Παράρτημα I, ὅπερ περιέχει τὰ σχόλια τῆς ὥρας, τὰ διάστιχα γλωσσήματα καὶ τὰς νεωτέρας γραμματικὰς σημειώσεις (adnotationes) ἐπὶ τῶν ὀκτώ ἐκ τῶν δέκα κωδίκων (πλὴν τῶν L καὶ Λ). Τὰ συμπληρωματικὰ τρόπον τινὰ σχόλια ταῦτα εἶναι ἀφθονα καὶ καταλαμβάνου ἐνενηκόντα σελίδας, 263—253. Εἰς τὰ σχόλια ταῦτα παρατίθεται καὶ ὑπόμνημα κριτικὸν δίδον πληροφορίας περὶ τῶν διαφόρων γραφῶν κατὰ κώδικα ἢ συσχετίσεις τῶν ἐρμηνεμάτων ἢ ἐνδείξεις περὶ τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τῶν γλωσσημάτων εἰς τοὺς κώδικας, καὶ 2) Τὸ Παράρτημα II, σελ. 354—35 i μετὰ τὰς ὑποθέσεις τῶν κωδδ. N καὶ G καὶ ἀπόσπασμά τι ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τοῦ κώδ. V μετὰ κριτικοῦ ὑπομνήματος.

Τὸ Δ' μέρος τοῦ βιβλίου περιλαμβάνει τρεῖς χρησίμους πίνακας, συγγραφέων, κυρίων ὀνομάτων καὶ πραγμάτων. Ἐν γενικῇ θεωρήσει τοῦ βιβλίου θεωρῶ χρέος μου νὰ ἐκφράσω τὴν βαθεῖαν ἱκανοποίησίν μου διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἀπόδοσιν τῶν Σχολίων τοῦ Αἴαντος, τὴν ὁποίαν μᾶς προσέφερον ὁ συγγραφεὺς, καὶ διὰ τὸ ὅτι τὴν

προηγούμενη έκδοσιν διὰ τοῦ Οἴκου Teubner ὑπὸ τοῦ λαμπροῦ ἐκείνου συμπατριώτου μας φιλολόγου Πέτρου Παπαγεωργίου, ἥτις διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπῆρξεν ἔξοχος, ἔρχεται τῶρα μετὰ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα νὰ τὴν ὑπερακοντίσῃ εἰς ἓν ἐπὶ τοῦ παρόντος δράμα δι' ἑλληνικοῦ αὐτὴν τὴν φορὰν τυπογραφείου, κατὰ τρόπον ἐπιτυχῆ πάλιν Ἑλληὴν φιλόλογος, τοῦ ὁποῦ διεφάνη εἰς ἔκτασιν πεντακοσίων σελίδων ὁ λαμπρὸς ἐπιστημονικὸς ἐξοπλισμὸς, ἡ παλαιογραφικὴ ἱκανότης, ἡ μεθοδικότης, ἡ ἐργατικότης, ἡ ὀξεῖα παρατηρητικότης καὶ ἡ ὀρθὴ κρίσις. Εὐχόμεθα σύντομον τὴν συνέχισιν τῆς ἐκδόσεως τῶν σχολίων καὶ τῶν δύο ἄλλων τραγωδιῶν τῆς τριάδος.

ΠΑΝ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΝΤΖΟΣ

* * *

ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΟΣ ΣΤΑΜ. ΔΟΚΑΝΑΡΗ, Οἱ Ἑλληνες καὶ οἱ Τούρκοι
«Παράλληλος ἐξέτασις τῆς ἱστορικῆς πορείας τῶν δύο λαῶν», σελ. 47, Ἀθῆ-
ναι — Μάιος 1977.

Λίαν ἐπίκαιρος καὶ πολλαπλῶς διδακτικὴ εἶναι ἡ ἐν ἐπικεφαλίδι ἱστορικὴ μελέτη τοῦ φιλολόγου κ. Ναπ. Δοκανάρη. Ὁ συγγραφεὺς, φιλότιμος ἐργάτης τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ἐρευνᾷ μετὰ πάσης εὐσυνειδησίας καὶ ἀντικειμενικότητος τὰς διαφόρους πηγὰς καὶ τὴν πλουσίαν ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίαν καὶ μετὰ πολλῆς περισκέψεως προχωρεῖ εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν συμπερασμάτων του.

Δείγματα τῆς φιλοπόνου καὶ φιλοτίμου προσπάθειας του ἀποτελοῦν καὶ δύο ἄλλαι ἱστορικαὶ του ἐργασίαι ὑπὸ τοὺς τίτλους «Ληστρικαὶ ἐπιδρομαὶ τῶν Τούρκων εἰς τὰ νότια παράλια τῆς Κερκύρας» 1974, καὶ «Κρητικὰ — Λευκίμμης Κερκύρας» 1976.

Τὴν μετὰ χεῖρας μελέτην του ὁ συγγραφεὺς χωρίζει εἰς τρία μέρη, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὴν καταγωγὴν τῶν Τούρκων, εἰς τὰς ἐπαφὰς καὶ πρῶτας γνωριμίας Τούρκων καὶ Ἑλλήνων, εἰς τὸν ἀσιατικὸν Ἑλληνισμόν πρὸ τῆς ἀπειλητικῆς ἐμφανίσεως τῶν Τούρκων, εἰς τὰ πρὸ καὶ μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μαντζικέρτ γεγονότα, εἰς τοὺς Κομνηνοὺς - Ἀγγέλους καὶ τὰς Σταυροφορίας καὶ εἰς τὴν Τετάρτην Σταυροφορίαν καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς συνεπειάς.

Τὸ δεύτερον μέρος ἀναφέρεται εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἀναπτύξεως τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, εἰς τὸ πῶς καὶ διατὶ ἐπεκράτησαν οἱ Ὀθωμανοί, εἰς τὰς Βυζαντινο - Εὐρωπαϊκὰς ἐπιδράσεις, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἰς τὰς Βυζαντινὰς ἐπιδράσεις εἰς τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τῶν Ὀθωμανῶν.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τέλος ἐκτίθεται ἡ ὀργάνωσις τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, αἱ προπαρασκευαὶ τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἡ Ἑλλάς ἐλευθέρα.

Ὁ κ. Δοκανάρης ἀκολουθῶν τὴν παραίνεσιν τοῦ Λουκιανοῦ ἐν τῇ διατυπώσει τῶν ἀπόψεών του ἐπὶ τοῦ ζέοντος θέματος τῶν σχέσεων Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, παραμένει ἀφοβος, ἀδέκαστος, ἐλεύθερος, παρρησίας καὶ ἀληθείας φίλος... οὐ μίσει, οὐδὲ φιλία τι νέμων, οὐδὲ φειδόμενος ἢ ἐλεῶν ἢ αἰσχυρόμενος ἢ δυσωπούμενος, ἴσος δικαστής, εὖνους ἄπασιν...».

Κατακρίνει τοὺς θεωρητικοὺς τοῦ τουρκικοῦ σωβινισμοῦ, ὡς λησμονοῦντας τὴν σοφὴν ὑποθήκην τοῦ Κεμάλ Ἀτατούρκ, ὅτι «ὁ Ἀσιατικὸς χῶρος εἶναι ἀρκετὸς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους», πιστεύει, ὅτι «ἐὰν ἡ τουρκικὴ γλῶσσα δὲν ἦτο τόσον συντηρητικὴ, οἱ Τούρκοι θὰ ἐξελληνίζοντο καὶ θὰ ἔσβηναν θρησκευ-